

## O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SINTAKTIK NAZARIYALAR (O‘kir Hoshimov asarlari misolida)

**Karimboyeva Maftunabonu**

*Urganch texnologiyalar universiteti talabasi*

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligidagi sintaktik nazariyalar yoritilib, ularning nazariy asoslari rivojlanish bosqichlari hamda amaliy qo‘llanilishi tahlili qilindi. O‘tkir Hoshimovning asarlari asos qilib olinib ularning sintaktik jihatdan o‘rganilishi orqali til birliklarining badiiy matndagi ifoda vositalari o‘rganildi. Shuningdek, yozuvchining uslubiy xususiyatlari gap qurilishi va ularning sintaktik sutrukturalari orqali adabiy tilga qo‘shgan hissassi ochib berildi.

**Kalit so‘zlar:** O‘zbek tilshunosligi, sintaksis, badiiy til, til birliklari, sintaktik nazariyalar

### **Kirish:**

O‘zbek tili o‘zining keng imkoniyatlarini eng murakkab fan sohalarida to‘liq namoyon qilayotganligi, o‘zbek tili ta’limiga e’tibor qaratilyotganligi tilshunoslarimiz oldiga tilimiz ravnaqiga daxldor yangidan yangi vazifalarni qo‘ymoqda. O‘zbek tili fonetikasi, leksikasi, grammatikasi bo‘yicha hozirga qadar yaratilgan ishlarni o‘rganib, bu sohalarida navbatda qilinishi zarur bo‘lgan muammoli jihatlarni ajratib olish va yangicha qarashlar, nazariyalar, yo‘nalishlar asosida qayta o‘rganish bugungi davr o‘zbek tilshunosligi oldidagi navbatdagi vazifalardan sanaladi. O‘zbek tilshunosligida badiiy asar tili, so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma’nolari, ma’no ko‘chish usullari, shuningdek, so‘zlarning shakl va mazmun munosabati, faol va nafaol qatlam, bu hodisalarning nazariy asoslari masalalarini o‘rganishga jiddiy kirishilgan. Sintaksis yunoncha “sintaksis” so‘zidan olingan bo‘lib, “tuzish” degan ma’noni anglatadi. Sintaksis grammatikaning bir bo‘limi bo‘lib, bunda so‘zlarning va gaplarning o‘zaro aloqasini, so‘z birikmalari va gaplarning turlarini, birikish usullarini o‘rganadi. Bu jihatdan sintaksis morfologiyadan farqlanadi. Chunki morfologiya so‘zlarning tuzilishi, yasalishi, turlanishi, tuslanishi kabilarni tekshiradi. Sintaksis esa, ana shu formalarning dinamikasini, ularning funksiyasini ma’lum bir fikrni ifodalashdagi rolini o‘rganadi. Morfologiya va sintaksis bir-birini to‘ldiruvchi, o‘zaro munosabatda bo‘lgan sohalaridir. O‘tkir Hoshimov asarlarida ekspressivlikni ifodalashda sintaktik birliklarning ham maxsus o‘rni bor. Masalan, asarlarida adib ritorik so‘roq gaplardan unumli foydalangan. Ma’lumki, ritorik so‘roq gaplar sof so‘roq ifodalamaydi, ya’ni bu turdagi gaplarda so‘zlovchi uchun biror noma’lum bo‘lgan voqea-hodisa haqida bilish istagi bo‘lmaydi. “... ritorik so‘roq gap javob talab qilmaydi va mohiyatan darak, shaklan so‘roq gap hisoblanadi”. Ritorik so‘roq gap xuddi darak gap kabi axborot

tashish vazifasini bajaradi. Farqi shundaki, ritorik so‘roq gaplarda emotsional-ekspressivlik xususiyati yuqoriroq bo‘ladi

Men aytaman... Aytamanu o‘ylayman: onaning yosh-qarisi bo‘ladimi? Mehrning yosh qarisi bo‘ladimi? Shafqatning-chi? Sadoqatning-chi? (8-b.)

Bechora onam! O‘sha iztirobli afsonani aytayotganingda inidan mo‘ralagan qaldirg‘och bolasidek ko‘rpadan bosh chiqarib yotgan besh bolang bir-biri bilan inoq bo‘lishini shunchalik xohlaganmiding! (10-b.)

Yozuvchi O‘tkir Hoshimov asarlarida gap takrorining ikki xil ko‘rinishi mavjud: 1) To‘liq takror; 2) qisqa takror; Takroriy gaplarning bu ikki xil ko‘rinishi bir-biridan grammatik tuzilishi bilangina farq qiladi. Ular bajarayotgan uslubiy vazifa esa deyarli farq qilmaydi.

Bu xil takroriy gaplarning har ikki xil ko‘rinishida ham oddiy gaplardan farqli tarzda, axborot bir xil, ya‘ni ekspressivlik bo‘yog‘i bilan ifodalanadi. Ismoil aka asta yurib tepamga keldi. – Nimani ko‘rding? – dedi sekin qat‘iy ovoz bilan. Men indamay eshikka chiqib ketishni ham, Ismoil akaning savoliga javob berishni ham bilmay, turib qoldim. – Nimani ko‘rding? – dedi u yana. (127-b)

Badiiy nutqning ta’sirchanligini ta’minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Ekspressivlikning namoyon bo‘lishi shakllari gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog‘lovchilarning maxsus qo‘llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so‘roq kabi uslubiy figuralar fikrning o‘ta ta’sirchan ifodalanishini ta’minlashga xizmat qiladi. O‘tkir Hoshimov ijodida sintaktik parallelizm hikoyalarda ohangdorlik hosil qilib ifodalilikni kuchaytirishga xizmat qilgan: Sintaktik parallelizm. Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko‘p qo‘llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar parallelizm atamasi ostida o‘rganiladi. Laylak Ona yosh edi. Ona navjuvon edi. Bola g‘o‘r edi, bola go‘dak edi... ... Ona yosh edi. Ona navjuvon edi. ... Oradan o‘ttiz yil o‘tdi. Bola yigit bo‘ldi. Ona keksayib qoldi. Oyog‘idan mador, ko‘zidan nur ketdi. Gradatsiya (lot. Gradation zinapoya, bosqichma-bosqich kuchaytirish). Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma’nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon. Masalan: do‘stni xo‘rlash – gunoh. Umr yo‘ldoshini xo‘rlash – yuz hissa gunoh. Ota onani xo‘rlash – ming hissa gunoh. Go‘dakni xo‘rlash – cheksiz gunoh... (“Daftar hoshiyasidagi bitiklar” 32-b)

Antiteza – (qarama-qarshi qo‘yish, zidlash) deb mantiqiy jihatdan qiyoslanuvchi fikr, tushuncha, sezgi va timsollarni qarama-qarshi qo‘yish, zidlash hodisasiga aytiladi. Yozuvchining mahorati zidlantirilayotgan voqeliklar uchun tanlangan ifoda materialida yanada aniq ko‘rinadi. Masalan: Noningni yo‘qotsang yo‘qot, nomingni yo‘qotma! Bu misolda bir-biriga aloqasi bo‘lmagan ikkita tushuncha – non va nom bir-biriga zidlantirilgan. Nima uchun? Degan savol tug‘iladi. Yozuvchi nima uchun bu ikki tushunchani qarama-qarshi qo‘yayapti?

Aslida non – hayotning, tiriklikning ajralmas bo‘lagi. Bir parcha non topib yeyish

uchun odamzod mehnat qiladi, ter to'kadi. Ammo hayotda o'sha bir parcha nonni topaman o'z nomiga, sha'niga dog' tushirsa-chi? Keyin uni tiklashning iloji bo'lmaydi. Bu misoldagi "non"ni "hayot uchun kerak bo'lgan hamma narsa, mol-dunyo" ma'nosida ham tushunish mumkin.

O'zbek xalqining eng sevimli adibi O'tkir Hoshimov ham el ardoqlagan, o'zbek xalqining chin ma'nodagi eng sevimli farzandi, adibi edi. U ham o'z hayotini, butun borlig'ini, quvonch-u shodligini, dard-u hasratini adabiyotga bag'ishlagan yozuvchilardan edi. Uning asarlari kirib bormagan, yoxud oynai jahon orqali eshitmagan, ko'rmagan insonning o'zi bo'lmasa kerak. Chunki uning asarlarining tili shunchalik sodda, xalqona ruhda, o'zbekning oddiygina hayotidan olinganki, ana shu jihatlari barcha kitobxonni o'ziga rom etib olgan edi. O'tkir Hoshimov asarlarining til xususiyatlarini o'rganish esa, juda erta endi qo'lga qalam olgan paytlaridayoq boshlangan. Biz ham mana shunday xayrli ishlarning davomi sifatida adibning faqatgina hikoyalarini tahlilga tortdik va ularning lingvistik, poetik xususiyatlarini tahlil qildik. Hikoyalarni tahlil qilish jarayonida yozuvchi tilining naqadar betakrorligini, tilning har qanday vositalaridan mahorat bilan foydalanganini, har bir qahramon xarakterini, tilini ko'rsatib berishda bir-birini takrorlamagan holda o'ziga xos individuallik bilan yondashilganini ko'rib o'tdik.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Uluqov Nosirjon. Tilshunoslik nazariyasi. O'quv qo'llanma. -T:2016.
2. Sayfullayeva R, Mengliyev B va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T:2009
3. Shoabdurahmonov Sh, Asqarova M va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2 qism. -T: "O'qituvchi", 1980.
4. Shodiyev S. Turg'un so'z birikmalarining sintaktik derivatsiyasi// Fil.fan.bo'yicha falsafa doktori dis., - Samarqand, 2020.
5. O'tkir Hoshimov. O'zbeklar. Toshkent, "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi". 2007.
6. O'tkir Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. -Toshkent, "Sharq" 2011.